

DE SERVETSTRAAT IN RHENEN

Willem H. Strous

Herkomst van de naam

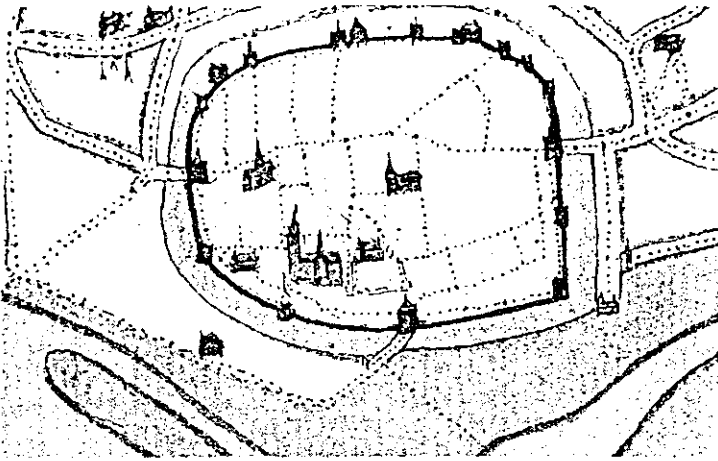
De oudst bekende plattegrond van Rhenen dateert van 1558 toen Jacob van Deventer in opdracht van Philips II de steden in de Nederlanden in kaart bracht¹. Leggen wij deze kaart naast de door Deys getekende situatie van de stad per 1 juni 1940², na de beschietingen door de Duitsers in de meidagen van '40, dan valt op dat het gedeelte van de stad ten noorden van de dwars door het centrum lopende rijksstraatweg gespaard bleef van de vernietiging. Dat detail van het wegenplan van 1940 is exact gelijk aan dat van 1558 en ook aan dat van bijv. bijna twee eeuwen later, ca 1740³. Wegenplan is overigens een groot woord voor de vijf straten die vanaf de rijksstraatweg in noord en noord-oostelijke richting lopen tot aan de nu verdwenen Wal, de straat binnenlangs de stadsmuur met daarachter de Droge Doelen, de verdedigingsgracht vanaf de Westpoort door het noorden ombuigend naar de Bergpoort. De Wal, de stadsmuur en de Droge Doelen zijn in de vorige eeuw, bij de ontmanteling van Rhenen als ommuurde vesting, veranderd in het Koningin Elisabethplantsoen, waar de straten nu op uitlopen. Het zijn er vijf: Kloosterstraat, Hofstraat, Servetstraat, Grutterstraat, Molenstraat, met de Muntstraat, voorheen Generaalsteeg, als verbinding tussen de rijksstraatweg en de Molenstraat. Het gaat in dit artikel om de Servetstraat, of zoals het vroeger heette: Servetsteeg. Een tiental jaren geleden besloot het gemeentebestuur de eeuwenlang gebruikte aanduiding "steeg" in de eerste vier wegen te wijzigen in "straat", een niet op zijn plaats zijnde opwaardering want het bleven onbelangrijke wegen. Waar in het vervolg gesproken wordt over de Servetsteeg, wordt daarmee de huidige Servetstraat bedoeld.

De Servetstraat meet circa 100 meter lang; bovenaan het plantsoen is de

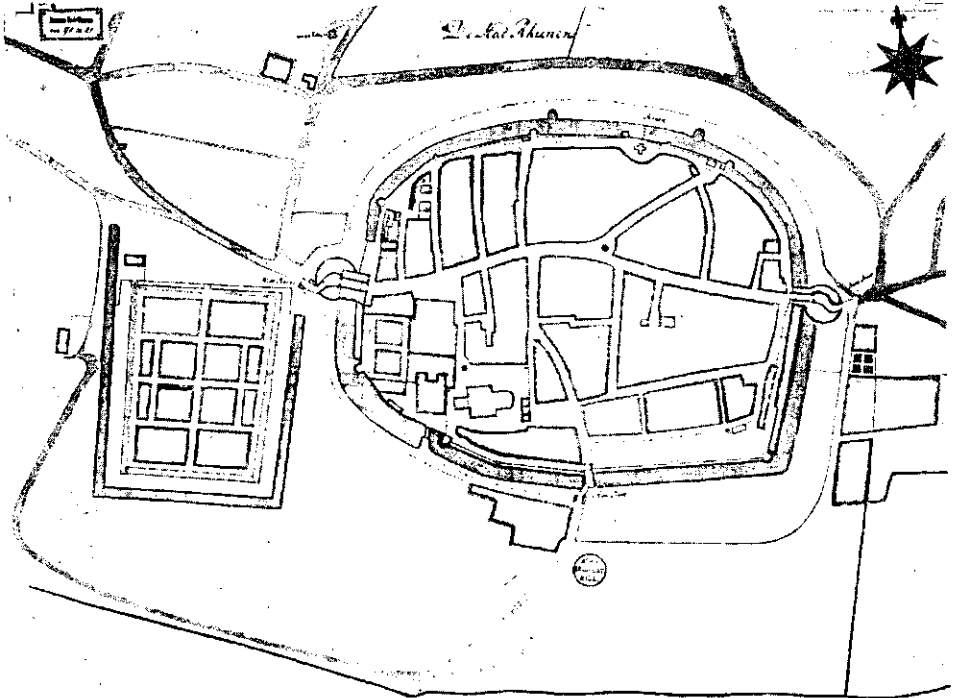
1 H.P.Deys, *Achter Berg en Rijn*, Rhenen, 1981 afb. 6 en 8

2 ib., pag. 86/87

3 ib., afb. 9

Boven: Rhenen volgens Jacob van Deventer ca. 1558
 Beneden: Stad Rhenen ca. 1740

Plattegrond van Rhenen per 1 juni 1940 (Achter Berg en Rijn, p. 86/87)

breedte ongeveer 6 meter en onderaan, waar de straat uitmondt op de rijksstraatweg, niet meer dan 3,5 meter. Een belangrijke weg is de Servetsteeg ook nooit geweest. Het is altijd een zijweg geweest vanaf de grote, doorgaande weg door Rhenen. Haakman (1847) heeft het over de Servetsteeg die met andere straten of stegen uitloopt op de Bovenstraat, ook wel Heirstraat genoemd en waarin slechts gewone burgerhuizen of schuren worden aangetroffen⁴. En die laatste opmerking kan niet weerlegd worden want in de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel (OAT) van Rhenen, waarin helaas niet de straatnaam wordt genoemd, worden slechts twee huizen aan de linkerkant van de weg, vijf schuren voor de landbouw aan de rechterkant en aan weerszijden ieder twee tuinen vermeld; zie ook de minuutplan⁵. Perceelnummer 298 behoort toe aan Nicolaas van Schooneveld, bouwman, en perceelnummer 296 is eigendom van de Gereformeerde Diaconie ten behoeve van de armen.

Maar vanwaar dan toch de naam Servet? Andere straten in Rhenen dragen namen waarvan de betekenis duidelijk is: de Doodstraat (nu Torenstraat) liep naar het kerkhof; de Kloostersteeg verwees naar het Agnietenklooster; de Molenstraat eindigde bij de molen op de Wal; in de Visschersstraat woonden de vissers die met zalmvisserij op de Rijn hun brood verdienden, enz. Alleen de naam Servet blijft onduidelijk. Op het eerste gezicht moet het geen grote problemen geven om de herkomst te achterhalen. W.J. van Nas (1910) schrijft dat de stad Rhenen zestien straten kent⁶. Bij zo'n beperkt aantal moet de naam van één van hen toch te achterhalen zijn.

J. ter Gouw (1871) beweerde dat plaats- en straatnamen uit volksvermaken kunnen zijn geboren en hij geeft daarvan enige voorbeelden, waaronder Amsterdam waar een steegje vanouds Revetsteeg heette, wat echter later toen men het woord niet meer begreep - revet was een dans- en speelhuis - veranderd werd in Servetsteeg⁷.

In het Middelnederlandsch Woordenboek van Verwijs en Verdam vindt men

4 G.C. Haakman, *Rhenen en Omstreken*, Amersfoort, 1847, pag. 70 e.v.

5 H.P. Deys, *De Gelderse Valleij*, Utrecht, 1988, Kadastrale minuutplannen van Rhenen door Adam Slits, 1819, De Stad Sectie F, Rijksarchief Utrecht

6 W.J. van Nas, *Rhenen en Omstreken voor Burgers en Vreemdelingen*, Rhenen, 1910, pag. 115

7 J. ter Gouw, *De Volksvermaken*, Haarlem, 1871, pag. 101

revet terug als variant op ravet, kaatsbaan: "Dat men in die ravetten (var. revetten) geen ballen duerder vercoopen sal moeten, dan ses omme een stuver"⁸.

Om echter de Rhenense Servetsteeg te zien als een verbastering van revet of ravet kan geen stand houden omdat de steeg sterk afhelt in de richting van de grote weg en op zo'n plaats zal men geen kaatsbaan kunnen aanleggen. De aanwezigheid in vroeger eeuwen van een dans- en speelhuis in een klein plaatsje als Rhenen, ook al was het vanouds een garnizoensstadje met veel vreemd, steeds wisselend sodatenvolk lijkt een mogelijkheid van de naamsverklaring, maar is gezien aard en karakter van de bevolking niet aannemelijk.

Wat misschien wel hout snijdt, is de vermelding in de Historie ofte Beschrijving van 't Utrechtsche Bisdom uit 1719 betreffende de kerk van Rhenen, één der oudste kerken van het Stift die al vóór de elfde eeuw werd gesticht en in later eeuwen inkomsten verkreeg ter ere van de heilige Sinte Cunera: "wiens lichaam zoo wel als het servet waar mede zij geworpt zoude zijn, in de gemelde kerke al van ouds, zoo als geloofd word, bewaart is geweest"⁹. De Servetsteeg zou dan zijn naam gekregen hebben van het object waarmee het delict was gepleegd. Mogelijk, maar overtuigend is het (nog) niet.

Elders voorkomende Servetstraten en -stegen.

Een benadering en eventuele oplossing van het probleem van de staatsnaamgeving zou gevonden kunnen worden in een onderzoek naar het voorkomen van de naam Servet in andere gemeenten in Nederland. Een verzoek aan PTT - Post om een uitdraai uit het geautomatiseerd bestand van hun postcodeboek¹⁰ resulteerde in een opgave van 3x een Servetstraat, voorkomende in Ravenstein, Rhenen en Utrecht en 2x een Servetsteeg, nl.

8 E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage, 1907, pag. 939, Rabat 5)

9 H.V.R., *Historie ofte Beschrijving van 't Utrechtsche Bisdom*, bij Christiaan Vermey, te Laiden, 1719

10 Brief van 5 april 1991 aan Centrum voor Computerdiensten Post te Arnhem

in Amsterdam en Heerenveen¹¹. Overigens was deze opgave niet volledig: later werd in een artikel in Oud - Utrecht ook Schoonhoven gevonden als een gemeente die een Servetstraat kent¹².

- De Noordbrabantse plaats Ravenstein meldde dat het stadje vóór 1940 een Grote - en een Kleine Kerkstraat kende¹³. De Grote Kerkstraat voerde de wandelaar naar de rooms-katholieke Sint - Luciakerk, de Kleine Kerkstraat naar de Nederlandse Hervormde Kerk. Nadien is de Grote Kerkstraat omgedoopt in Sint - Luciastraat terwijl de Kleine Kerkstraat werd vernoemd naar de theoloog Michaël Servet (1511-1553). Het kwam de directeur van de Streekarchiefdienst Brabant - Noordoost niet onwaarschijnlijk voor als ook de straten in de andere gemeenten naar deze theoloog zouden zijn vernoemd: "immers, hij is een typisch voorbeeld van het soort vrijzinnigheid dat in Nederland al eeuwenlang aanzien geniet".

- De Zuidhollandse gemeente Schoonhoven berichtte dat de naam eerst in 1922 in de Algemene Politieverordening voorkomt¹⁴. Als in 1897 voor alle straten en stegen straatnaamborden worden besteld, wordt de steeg niet genoemd, hoewel ze veel en veel ouder is. De oude naam (18e eeuw en eerder) is Kruissteeg, naar de Kruiskapel die op de hoek van de steeg met de Koestraat stond. Men vermoedt dat de naam zeer recent is en waarschijnlijk genoemd is naar Michaël Servet: "De vernoeming klinkt me naar laat 19e, begin 20e eeuws hervormd gevoelen".

- Utrecht antwoordde dat de Servetstraat achter de Domtoren, binnen de singels, ligt en dus al in de middeleeuwen een naam moet hebben gehad waardoor het moeilijk is na te gaan naar wie of wat zij is vernoemd: "Ook N. van der Monde die in 1844 de "Beschrijving van de pleinen, straten, stegen etc." uitgaf, heeft de oorsprong van de naam niet kunnen achterhalen"¹⁵.

11 Brief van 15 april 1991, PTT-Post, Verkoop Postverkeer, Rayon Centrum, Utrecht. In bezit auteur.

12 Oud-Utrecht, 39e jaargang, nr 1, jan. 1966, pag. 4

13 Brief van 15 mei 1991, kenmerk 91-189, Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost, Rayon Oss, Oss. In bezit auteur.

14 Brief van 10 juni 1991, Streekarchief Krimpenerwaard, Schoonhoven. In bezit auteur.

15 Brief van 6 augustus 1991, kenmerk 515, Archiefdienst Gemeente Utrecht, Utrecht. In bezit auteur.

- Amsterdam zond een afschrift van een bladzijde uit hun boekje "De naam van onze straat"¹⁶ waarin de verklaring van de naamgeving van hun al in de 17e eeuw voorkomende Servetsteeg (Centrum) bijna letterlijk overeenkomt met hetgeen ter Gouw in zijn "Volksvermaken" en Verwijs en Verdam in hun "Middelnederlandsch Woordenboek" beschrijven: een verbastering van de tot in de 18e eeuw óók gebruikte, oorspronkelijke naam Revet- of Ravetsteeg waarmee een kaatsbaan werd aangeduid die zich op de hoek van de steeg en de burgwal bevond: "Aangenomen mag dus worden dat Servet een verbastering is van Revet".

- De Friese plaats Heerenveen deelde mee dat de in hun plaats voorkomende Servetsteeg de van het noordwesten gerekend vierde verbinding is tussen de Dracht en de Gedempte Molenwijk¹⁷. Over het ontstaan van de naam is niets met zekerheid bekend maar de steeg kwam reeds voor op de oudste kadastrale kaart van 1832. Men veronderstelt dat het gezegde "te klein voor tafellaken en te groot voor servet" er iets mee te maken heeft: "met tafellaken zouden dan de grotere straten in de omgeving zijn bedoeld".

Het P.J. Meertens-Instituut te Amsterdam werd eveneens om inlichtingen over de naam Servet verzocht¹⁸. Men antwoordde dat het probleem Servet nog niet definitief is opgelost; dat niet alle Servetstraten dezelfde herkomst hoeven te hebben; dat een persoonsnaam tot de mogelijkheden behoort.

Dat meerdere antwoorden op de vraag heel wel te verdedigen zijn maar om even zo goede redenen ook te verwerpen, blijkt wel uit de reacties van de vijf aangeschreven gemeenten en uit diverse artikelen.

In aansluiting op wat de gemeente Utrecht antwoordde op het verzoek om inlichtingen kan vermeld worden dat al in het maandblad van Oud - Utrecht van 1947 over hun Servetstraat werd geschreven. En in Oud - Utrecht van januari 1966 worden een aantal mogelijkheden genoemd die vervolgens weer alle, om uiteenlopende redenen, worden verworpen¹⁹ waaruit mag blijken dat ook in Utrecht de straatnaam blijft intrigeren. Het artikel begint met de aanhaling: "In 1959 schreef dr A.F.N. Lekkerkerker in Hervormd

16 Brief van 2 mei 1991, kenmerk V.B.M. 91/2/10, Gemeente Amsterdam. In bezit auteur.

17 Brief van 19 april 1991, Bureau Burgerzaken, Gemeente Heerenveen. In bezit auteur.

18 Brief van 23 april 1991. In bezit auteur.

19 Oud-Utrecht, 39e jaargang, nr 1, jan. 1966, pag 1-4.

Utrecht van 10 juli 1959: "De gemeente weet niet zo bijster veel van Calvijn. Hij heeft een paar moeilijk te verteren dingen gezegd over de praedestinatie. Hij heeft bevorderd dat Servet, loochenaar van de Drieënheid, naar wie hier in Utrecht een straat is genoemd, in het openbaar werd verbrand".

Deze naamsverklaring wordt in het artikel afgewezen. Het wordt uitgesloten geacht dat in het calvinistische Utrecht van het begin van de 18e eeuw - de oudste, althans oudst bekende vermelding van Servetstraat is van 1717 en in 1775 wordt de naam zonder meer vermeld in het Nieuw Utrechtsch Jaarboek - een straat genoemd zou zijn naar deze ketter die onder andere de kinderdoop en de Triniteitsleer verwierp.

Een andere suggestie in het artikel gaat over een mogelijkheid die Van der Monde in 1844 geopperd heeft, nl. dat de Servetstraat zou zijn vernoemd naar de tafel- en servetgoed-verkopers in de kleine kramen en stallen met kramerijen enz. waarmee de kooplieden in deze steeg tot aan de Maria-plaats stonden.

Ook wordt wel geopperd dat de naam gegeven zou zijn naar een waarschijnlijk Italiaanse chirurgijn Antoni Servet uit 1588, of een Amsterdamse wijnkopersfamilie Servet uit ca 1750, die voor kortere of langere tijd in Utrecht hun domicilie kozen.

Archiefonderzoek.

Al de boven aangedragen mogelijkheden mogen Utrechtse en anderen bezig houden, maar wat zou nu voor Rhenen kunnen gelden? Accepteren wat bijv. Combrink deed, namelijk zich er bij neer leggen dat de herkomst van de naam niet zal zijn te achterhalen maar dat het waarschijnlijk een verbastering van een oudere naam is²⁰, was niet de doelstelling van dit artikel. Om tot een antwoord te komen is het, zo niet noodzaak dan wel raadzaam te achterhalen hoelang de naam al wordt gebruikt.

De eerste volkstelling in Nederland, die van 1829, vermeld een Servetsteeg²¹. De tellers geven de huizen opeenvolgende maar niet opéénvolgende nummers want vele nummers ontbreken (zijn dit losstaande schuren, of

20 J. Combrink, *Rhenen, van Vestingstad tot Grebbestad*, Zaltbommel, 1981. pag. 134.

21 Oudarchief Rhenen, 1337-1851, Inv.nr. 629, *Register der Ingezetenen van de Stad en Gemeente Rhenen op den 1e Januarij 1830*.

tuinen/akkers waarvan de eigenaren elders in de stad wonen?), beginnend bij de Westpoort. Zij nemen dan de linker- of noordelijke zijde van de Heerestraat tot aan de Hofsteeg, draaien die steeg in maar blijven aan de linkerkant tot boven aan de Wal, lopen aan de andere kant weer naar beneden tot aan de Heerestraat, vervolgen hun weg tot op de hoek met de Servetsteeg waar op huisnummer 23 vijf bewoners worden ingeschreven: Gerret van Laar, oud 54 jaar, kleermaker, protestant, met zijn vrouw Antje de Leeuw, 43 jaar en hun kinderen Jurrianus, 17 jr en Jacoba, 14 jr, en Katharina van Waseren, 15 jr, geboren te Kuilenburg (het huidige Culemborg).

In de Servetsteeg zelf worden op nummer 24 vier bewoners geboekt: Lammert van Barneveld, oud 68 jaar, zonder beroep en Drika van Barneveld, 43 jr, zonder beroep en twee kinderen, Maria, 7 jr en Bertje, 2 jr.

Op nummer 24 volgt nog een tweede inschrijving, nl. van Dirk Jan van den Berg, oud 30 jaar, arbeider met zijn vrouw Cornelia van Oort, 23 jr en hun kind Dirkje, 2 jr.

Nummer 25 in de Servetsteeg herbergt 10 personen: Klaas van Schonenveld, oud 53 jaar, arbeider met zijn vrouw Berendina Willemse, 43 jr en hun kinderen Matthijs, 19 jr, Aart, 15 jr, Willem, 14 jr, Bud, 10 jr, Sophia, 21 jr, Cornelia, 8 jr, Wilhelmina, 5 jr en Lammert, 1 1/2 maand.

Nummer 26 ontbreekt. Is dat een schuur voor de landbouw aan de andere kant van de steeg?

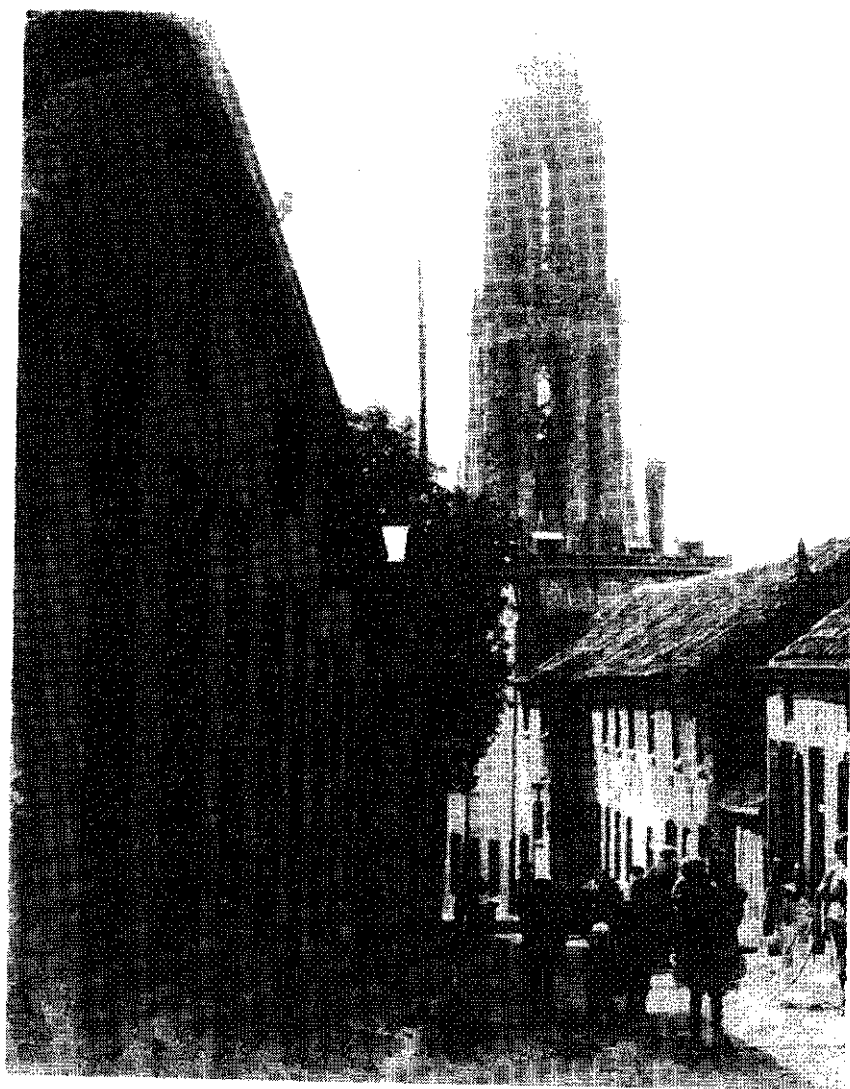
In ieder geval is huisnummer 27 het huis op de hoek van de Servetsteeg met de Heerestraat waarin gehuisvest zijn Levy Kohen, oud 75 jaar, koopman, Israëliet; Saartje Kohen, 24 jr, zonder beroep, Israëliet en Izak Mozes Slotkie, 30 jr, afkomstig uit Pösen (nu Poznan geheten, in Polen), voorlezer bij de Israëlitische gemeente, Israëliet.

Nummer 28 in de Heerestraat is het huis van Ramondt, Johannes, winkelier, die volgens de al eerder genoemde OAT Rhenen 1819, twee schuren en een tussenliggende tuin bezit in de Servetsteeg, grenzend aan de achterzijde van zijn eigendom in de Heerestraat.

De volkstellers gaan via de Heerestraat naar de Grutterstraat en op de Wal, en weer via de Heerestraat naar de Molenstraat, enzovoort.

Het is in ieder geval overduidelijk dat de Servetsteeg niet bepaald een straat is om er een belangrijk persoon mee te kunnen eren door er zijn naam aan te geven: twee huizen bewoond door 3 families met in totaal 17 mensen van wie slechts twee personen (gezinshoofden) een beroep als arbeider hebben opgegeven, een paar schuren en verder wat tuinen.

Spittend in het gemeentearchief van Rhenen naar oudere bronnen blijken de uitzetcedullen van haardstedegeld tussen 1795 en 1805 een opsomming

De Servetsteeg in de 20/30-er jaren

er jaren (foto collectie Deys)

te geven van alle bestaande straten, stegen en pleinen²². Alle inmiddels bekende namen en enkele nadere aanduidingen zoals omtrent/aan de Bergpoort, bij/omtrent de bonte Koeij, op 't Kerkhof enz. passeren de revue. Maar een paar zaken vallen op. In de eerste plaats komt de Servetsteeg niet voor. In de tweede plaats worden én de Molenstraat én de Horsstraat tegelijkertijd vermeld.

Om met de tweede bijzonderheid te beginnen: jarenlang is men er vanuit gegaan dat de huidige Molenstraat vroeger Horststraat of Horstseweg heette. Van Iterson schreef nog dat de Overstraat (het westelijke gedeelte van de latere Herenstraat) overging in de Horstseweg die over de berg naar De Dijk onder Achterberg voerde waar zich tot ca 1528 het slot De Horst bevond²³. Dat is mogelijk maar dan is er dus hier, in een veel verder achter ons liggend verleden, een straatnaamswijziging geweest teneinde een bestaande straat een voor de bevolking meer aansprekende naam te geven: de Molenstraat. En de oorspronkelijke naam zou dan vergeven zijn aan een in de buurt liggende steeg. In de Horsstraat van de uitzetcedullen staan, in tegenstelling tot de Molenstraat die redelijk dicht bebouwd was, slechts twee of drie huizen.

En deze constatering is een reden om een verband te leggen tussen de Horststraat van het haardstedegeld en de niet in die jaren, maar wel in 1829 vermelde Servetsteeg. In de Horsstraat namelijk bezitten in 1795 de kinderen van de wed. van Schepen van den Bergh die zelf in een huis aan 't Hof wonen, twee huizen. Zij zijn eigenaren van een huis waarvan de gebruiker (huurder?) is Geurt Wijnen, én zij zijn eigenaren en gebruiker van een huis daarnaast. De Diaconie bezit het andere huis in de Horsstraat waarvan gebruiker is Aart van Schoneveld. Blijkbaar verdelen de kinderen van de Wed. van Schepen van den Bergh in ca 1797/1798 de boedel want daarna is Willem van den Bergh eigenaar en Geurt Wijnen wordt als gebruiker opgevolgd door eerst C. van Reijerdse en in 1801 door Aard van Schoneveld. Deze situatie duurt tot en met 1805, het laatste jaar waarvan de uitzetcedullen bewaard zijn gebleven. Daarna wordt er bij de eerder genoemde volkstelling van 1829 geen Horsstraat meer vermeld maar wel een Servetsteeg met 2 huizen bewoond door 3 gezinnen, o.a. door één met de naam

22 Oudarchief Rhenen, 1337-1851, Inv.nr. 536, *Uitzetcedulen van haardstedegeld*. Een uitzetceduul is een schriftelijke opsomming, een lijst. Haardstedegeld is een belasting waarvoor het aantal haardsteden in een woning de basis vormde; het werd ook wel schoorsteengeld of huisgeld genoemd.

23 W. van Iterson, *De Stad Rhenen*, Assen, 1960, pag. 85.

Michaël Servet

van Schoneveld.

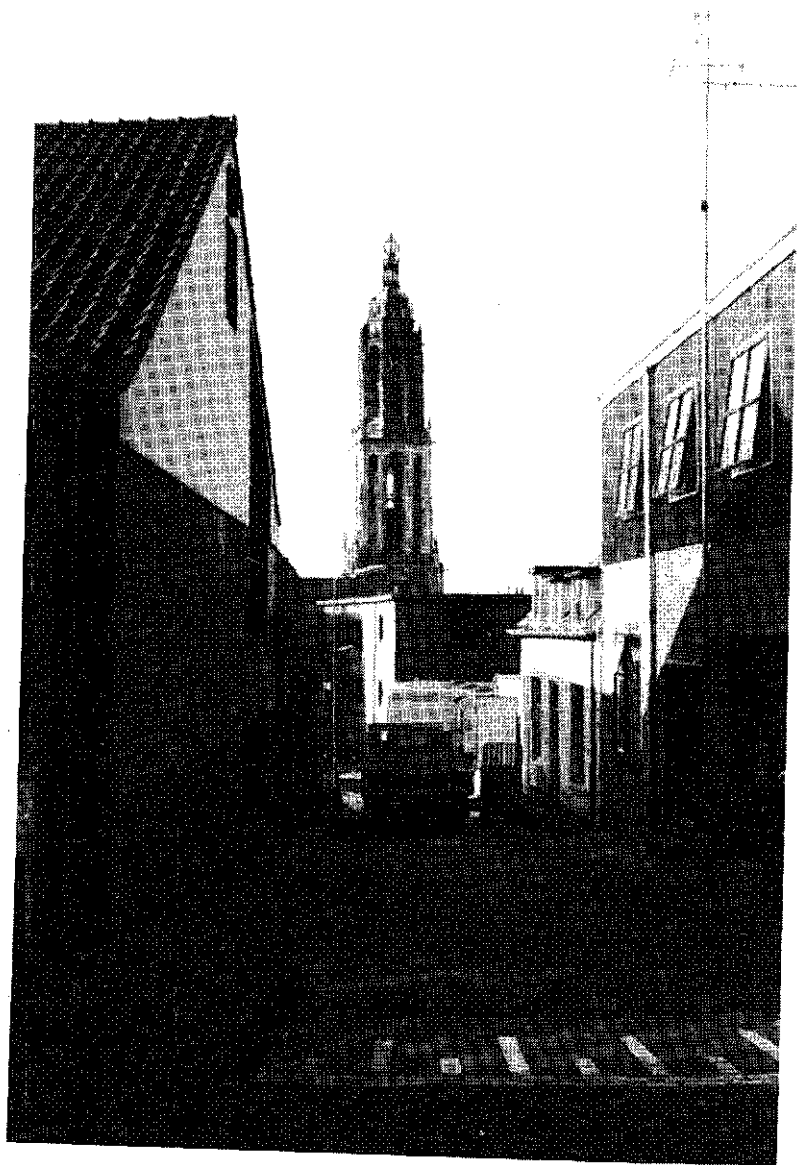
Het lijkt een verdedigbare stelling de Horsstraat en de Servetsteeg te zien als één en dezelfde weg.

Michaël Servet

Resumerende en alle elders gedane, hiervoor weergegeven verklaringen overziende, gaat mijn voorkeur uit naar de vernoeming naar Michaël Servet, de Spaanse geleerde, theoloog en medicus die door Calvijn op 27 oktober 1553 in Geneve op de brandstapel ter dood werd gebracht. Hij was, op de vlucht voor de Franse Inquisitie die hem op 17 juni 1553 in Lyon in effigie "tout vif à petit feu" tot as liet verbranden, op doorreis naar waarschijnlijk Napels in Italië waar zijn ideeën wel ingang vonden, en zocht in Geneve onderdak. Het lijkt aanvaardbaar dat tijdens de Franse overheersing, in een tijd waarin Napoleon Bonaparte (zo'n 250 jaar later) niet kon nalaten in gesprekken met Nederlandse Calvinisten cynische opmerkingen te maken over de zaak Servet, er personen waren die eer- en rechtsherstel wilden geven aan Servet en daarmee tegelijkertijd een zwarte bladzijde uit het Calvinistische verleden wilden omslaan²⁴.

Het zoeken is nu naar 1) het jaar waarin, en 2) de reden waarom de Horsstraat ook in de officiële stukken veranderd wordt in Servetsteeg. Ergens tussen ca 1805 en 1829 heeft de stedelijke overheid het besluit genomen om een onbelangrijke steeg in de stad te hernoemen!

Mocht U zich geroepen voelen om de verslagen van de gemeenteraad over die jaren na te pluizen op zoek naar het antwoord op deze vragen of mocht U toevalligerwijze op de oplossing stuiten, dan houdt de Historische Vereniging zich gaarne aanbevolen voor de vermelding daarvan in het verenigingsblad Oud Rhenen.

Servetstraat anno 1992